

8886^{PP. 1-35} (Author's original) H.E. Ntshanwisi

Causes of divorce. pp. 3-10-0 plus £1-1-0 paid later see 890

20/2/52 K24/11

KU THALANA. no 1-35* KU TSHIKANA

5888 (9)

35 pp @ £4-11-0 = 2.6 sh

NDZIMANA YA II. NHLAMUSKLO YO SUNCULA.

Checked
SgBal.
19/6/52

Iindzimanyana ya I.

Le'swi hambanyisaka nuna ni nsati.

1.

Hi ^{nuna} nawa wa NDZOVULO hi leswaku yi humeseriwa ku veleka vana. Halaha hi nga vana ha kona, wansati loko a nga leveriwanga a nga veleki vana la'va tshunkekeke, kambe ^u veleka ^l naphikenga, hikuva swana 1 xuma. Hikorwalaho loko vukati byi tshuka byi fa, mulevori ta fanela ku kuma xuma xa yena kumbe a kuma vana; a swi endleki leswaku a kuma vana ni xuma; ^u kuma xinwe ntsena. Loko vukati byi nga bindzuli vana, loyi a nga ba xuma a lovola wa omhakeriwa nkarhi lowu hikwawo loko loyi wansati a yimile a nga veleki swihlangi. Na swena loko xuma xa kutsuriwa xo ttherisa sweswi xi nga tisa swona. Na swena loko timbaka ti lo famba hi ku biha, vini va xuma va ta lava hikwaswo leswi va nga swi humesa hi mhaka ya vukati lebyo. Na kambe, loko vukati lebyi byi tumbuluxile swihlangi, kasi mulevori a a nga hetanga ku lovola, a nga fanelanga ku kuma swihlangi leswi; a a nga hetanga fanelo ya yena.

2.

Ku tekelama a hi ntirho wa bindza. Loko munhu a ba xuma a ya teka ha xona ewansati, hi leswaku na kona lahaya ni yaka kona, vanhu lava fanelo ya vona hi ku xi hundzisa xi ya teka wansati wa yindlu loyi yi nga xi tumbuluxa. Wansati loko a ri kwala mutini ^u swekela nuna wa yena, ^u swi tirhela mitirhe ya yindlu hikwayo, ku sweka, ku hlaysa yindlu, ku nwi andlalala sang'u ni swinwana le'swe tala, hikwaswo leswi a swi swi koti ku hunguta ntsengo loko wu fanela ku kutsuriwa, hikuva lom'u wu nga hundzela kona na kona wu ta ya teka munhu loyi na yena a nga ta nwi siva, ^u kutani ^u ta tirha mitirhe hikwayo loyi a a ta yi tirha loko a a tame a va kona laha mutini. Ntirho wa XUMA hi ku veleka tinhloko. Loko ku kumekile swihlangi hi xuma hi leswaku ntirho wa xona xi wu hetisile.

3. Loko vukati byi fa ku ta va hava loyi a nga ta pfumela ku rhwala nmandzu wa ku dlaya vukati. ⁿhwana ni ⁿhwana ⁿ ta ringeta ⁿchubiyeni ku tiyimela. Loko wanuna a ri ni rigombo swa endleka leswaku wansati a nwi sukela. Kutani-ke loko wanuna a sukeriwile hi ndlela yoleyo a swi nga nwi oloveli ku tihela a kuma wansati, hikuva ⁿ ta vuriwa n munhu loyi a fanaka ni mudlayi, vavasati va ta nwi chava. Hambi va ku wansati va ba, a nga biwi leri a kolaka a tsundzuka leswaku swi nga tlula hi ku avana na yena loyi wanuna. Loko na koma wansati a suka e vukatini hi ndlela loyi a swi khumbi timhaka ta ntsengo; wona wu ta sala wa ha kutsuriwa hi ku ~~ta~~ ka wona.
4. Le'xi haviweke hi leswaku ku tswalana ku humesa ku twanana lo'ku tiyeke, ni leswaku swihlangi swi ta velekiwa ni ku kurisiwa hi tindlela le'tinene swi ri karhi swi tiviwa leswaku i vana va loyi wanuna. Na tona TIHUVU ti twisisa xisweswo. ⁿWawu wu vekiwile leswaku wu pfuna ntsena; kambe loko va ri vanhu va langutile ngopfu ku tswalana lo'ku nga ni ku hanyisana hi mukhuva lo'wu tsakisaka, leswaku ku nga vi ni ⁿhwana loyi a hanyisiwaka hi ku mononwaha ni ^{hw}kuhlupheka. ⁿWawu wu pfuna ku luleka timhaka leswaku ku hlayiseka ka munhu ku va koma, ku nga ri ka munhu ntsena kambe ku ri ku hlayiseka ka rixaka. Leswaku rixaka ri nga tshuki ri timeka. Timhaka hikwato ti sungula ti vulavuriwa ⁿemindyangu, loko ti ko ti ya ⁿchubiyeni hi loko ti tsandzile endiwini, ku ri leswaku huvo yi ya pfuna.

Xindzimanzana xa I.

Vanhu va tshikana loko va nga ha rhandzi ku hanya swinwe. Ku ta kamela vandyangu wa twanana ku herisa vukati, kumbe swi va tsandza swi ko swi ya kotiwa hi HUVU. Wansati l'a kuleke, loyi a nga ha khomiki swihlangi a hi yena loyi a nga vuriwaka ku ka a nga hambana ni muna wa yena, swi nga humelela sweswo loko wansati a ha khoma swihlangi. Hi leswaku loko a ha ri nhwanyana ⁿ languteriwile leswaku ⁿ ta veleka vanhu, kasi loko a humazele hi nkarhi wa yena wa ku kuma vana, a nga ha hlayiwi ka vavasati, i wanuna. Loko a ri loyi a ~~ta~~

titirhelaka a kuma swa yena, wo tirhisana ni nuna; kasi loke va nga ha tshamisi swinwe, loyi wansati a namarhela vana va yena, wa huma muti a tshamisa hi tlhelo ni vana va yena; kambe leswi a swi vuriwi ku tshikana. Mhaka leyi yi endleka mtsema hi leswaku loyi wansati a nga ha andlaleli nuna sangu. I vavanuma hikwavo. Va nga avana hi miti Loko loyi wansati a ri mutini wa yena lo'wuntswha wa tsaka hikuva wa tifuma.

Vuloyi, xi nga xoma le'xi hambanisaka ⁱni ku hlanhla mindyangu, a swi endleki leswaku munhu a biwa hi mungoma, va ku ^wlowile, loko kutani a dyuhela. Vuloyi byi anwiwa eveleni, kutani munhu a nga ka a nga byi tumbeti, a ta sungula ku byi tirhisa loko masuku a dyuhela. Wanuna wa biwa hi mungoma loko a dyuhela; kwalaho hakanyingi swi kumeka leswaku ^wlo byi tsema ^(kava)vuloyi bya kona. Vavasati a va si tiviwa va tsema mirhi ya vuloyi. Va ha tiviwa va lo byi kuma eveleni.

XINDIMANYANA xa 2.

1. Kufa ka vukati a hi mhaka yitsanama, i mhaka le'yi khumbaka miti leyi mimbirhi: ndyangu wa muteki ni ndyangu wa mutekiwa. Kufa ka vukati ka ha fama ni kuvumbiwa ka byong. (Rinhlampfu ri tiya hi ~~khale~~ le'ra khale). Vukati bya vana byi seketeriwa hi vatswari. Hambani mwana a lo teka hi ta matimba ya yena, timhaka ti fambisawa hi la'vakulu.

2. Loko vana va nga twanana, swi fika laha va vonaka leswaku swi tiula hi ku hambana, loyi wanuna ^wta byela va ka voma le'swi va karhataka, ni ku komba m'ehleketo ya yena leswaku ^wlava ku tshika nsati. La'va vitaniwaka etimhakeni i tatana ni m makwavo wa tatana loko a ri koma kusuhi, bahani na vanwana vavanuna va muti (va ndyangu) ku ta twa timhaka leti.

3. Loko va hlangeletene, va ta kombela timhaka e ka mwana wa vona; loko a hlayile na yena nsati ^wta hlaya. Loko va twanana eku hlayeni va ta kamba timhaka. Loko ku hoxa nuna va ta swi khongotela ku veka mbilu (ku yi rheleta). Nwana, swi kona hikwako swa mindyangu, swo siviwa hi swihlungwa. Rheleta mbilu, u hanyisana ni nsati wa wena. Na swona loko ku hoxa loyi wansati va ha te vula sweswo leswaku: wena

wansati: wa hoxa, u fanela ku yingisa nuna wa wena. Loko a ku karhata ku nga ri na mhaka hi ta swi vona hi koma. Swa mindyangu swi koma hikwaku, mi fanele ku ringeta ku hanyisana hi ku rhu^lka.

4. Loko yi va tsandza yi ko yi ya vikiwa eka tata wa nhwanyana, na yena ^u ta ringeta ku komba laha a vomaka ⁱⁿ handzu wu ri kona, a ringeta ni ku laya. Loko swi ri ni mwana wa yena a a nga tshiki ku nwi byela leswaku: Nwana, u te ^u rhandza va ka mani, u endle leswaku hi sha tswalana na vona, kutani wa ha ri wena loyi u rhandzaka leswaku hi hambana na vona, mhaka leyi yi bihile, nuna wa wena a nga na ⁿ handzu; u fanele ku nwi yingisa, mi twanana, mi hanyisana. Rheleta mbilu, u twanana ni nuna wa wena.

5. Hakanyingi swi tala ku helela kwala ndyangu. Vana va rheleta timbilu va tlhela va hanyisana swinene. Loko nhwanyana kumbe wansati loyi a lo tsutsumela e kaya ka yena, kutani tata wa yena loko a ku ^u kamba timhaka, o kuma ti dya mwana wa yena, loko va nga twanana ni mwana leswaku ^u ta tlhelela ^v vukatini, a nga tlheri ntsema, ^u fanele ku tlherisiwa hi xanehumu.

6. Loko matihelo hikwawo vatswari va ringetile ku khongotela, swi nga pfunanga nehumu, vukati byi to fa. Loyi wansati ^u to timukela ekaya ka yena; kumbe ^u to heleketiwa, kumbe a titsutsumela ni vanwana vavanuna.

7. Ku tsutsuma ni vanwana vavanuna swi humelela ngopfu malembe lawa. A hi mhaka leyi a yi tiviwa leswaku wansati a nga ya susiwa e vukatini hi ku yengiwa hi ^u onwana wanuna. Khale loko munhu a kandzile vukati a swi nga ri na mhaka loko vanhu ^o va koma swi ri swisiwana; a a kandzile, swi ri leswi a kumeke swona. A byi ri vusiwana bya voma. Masikulawa, loko wansati swi nwi karhata swa nuna loyi a nga na yena a lava ku tifambela, wo famba, a tala tiko; yoloye a nga ha ri na m'anga.

Timhaka Examples.

(a) Matanate, nwa-Xikwambana, a a tekiwile ^{hi} mudaka. Va tshamile swinwe va ko va kuma xihlangi. Ndzhaku ka swona loyi wanuna a vilela hi ku loloha ka nsati. Loko ku kambiwa timhaka a ta ha kotanga ku

ya kale. Ku vutisiwile swinene loko kunene loyi wana a tiyisa
 leswaku ^u rhandza ku nwi tshika hikokwalaho ka ^u k^u loloha ka yena.
 Va ka vona lava a va ri kona ^u eku kaneleni ka mhaka ypleye va nwi
 byerile lo'wanana leswaku ku hava mhaka ya muxaka wolowe leswaku
 wansati ^u klongoriwa e vukatini hi ku loloha. Vanhu a va tiyanga
 ku fama; swi tele ngopfu swa muxaka wolowe lomu vanhwini. Loko va
 ku, "swo funengetiwa hi swihlungwa^u va vula loko swi te tami! Ya
 tlhela va tikarhata ngopfu ku laya loyi wanhwanyana, va ku: U nga
 hi nyumisi Nwa-Xikwambana, u fanele ku tikarhata ku sasa muti wa
 wena, ku lungisa ^{gh} yindlu ya wena ni ku phamela nuna wa wena, u ta
 vona hikwaswo leswi swi ta hela. Mi fanela ku hanyisana hi ku
 rhula. Kunene vana lava va yingisa leswi vuriweke hi vakulu va
 vona. Ndzhaku ka sweswo a ka ha twakalanga nehumu, ku lo va tititi.

(b) Makhamana wa ka Rhangane a a tekiwile hi nuna wa vusopfa, wa
 rigombo. Hambi nsati a nga endlanga nehumu, a nga onhanga nehumu
 ko va kona ku biwa. Loko Rhangane swi nwi karhatile swa nuna
 loyi wa mukonwana wa yena, hi loko a byela hosi ya yena. Na yena
 loko a fika a kamba timhaka ^u kuma leswaku kunene nuna loyi wo
 va na rigombo. Hi loko a ku ka yena; Hi karhele hi timhaka ta
 wena, sweswi hi vona leswaku u ta ko u hi dlayela nana, i khale
 hi ku switsanana, switsanana. Sweswi loko e biwa kambe, a hi nga
 ha vulavuli, hi to ta nwi teka, ^u lova xuma ni vana. Ndzhaku ka
 sweswo a ka ha vanga na huwa, wu lo va muti wo rhula ni ku
 hanyisana swinene.

g. Leswi mhaka ya vukati yi nga ri^u ki ya vanhu vambirhi la'va
 tekanaka, kambe yi nga ya ndyangu, yi fanela ku lulamisiwa ni
 ku kaneriwa hi vanhu hikwavo va ndyangu. Loko mindyangu yi nga
 twanani kunene a yi byelani timhaka, ngopfu nasikulawa ya
 minkarhi ya sweswi; kambe a hi ^u nawo, na swona a swi endleki aka
 vanhu la'va ha hanyaka ximuhu.

Loko vukati bya ha bohwa vanhu va byelana, na swona loko
 byi hlanhliwa va byelana, va swi tiva hikwavo.

Xindzinyana xa 3.

Ku heleketa ewansati eka rikwavo.

(a) Timhaka ta vukati ti fumiwa hi xuma (ndzovelo). Xuma hi xona le'xi velekaka vana. Loko wansati a nga leveriwanga, vana va yena a va vuriwi vana, va vuriwa mahlonga, va le khomiwa, leswi mana wa vona a nga lo titshamela, a nga leveriwangiki. Hikwalaho ka swena, omhakeni yinwana ni yinwana ku langutiwa swinene leswaku ku hambana lo'ku nga humelalaka ku nga tshuki ku khumba ku lova hi tlhelo ra xuma kumbe fanelo ya ku fuwa vana la'va nga kumeka hi vukati lebyi.

(b) Loko vukati byi fa wansati e fanela ku "heleketiwa" hikuva na kona loko a hloma a nga lo hala-hala a ta, e le "hlelisiwa".

Timhaka leti ta ku omhaka ka vukati ti endleka loko vanhu va ha ri vantsaha. Loko va nga ha twanani, nuna e ta vula sweswo a ku: Muka eka rikweni. wansati na yena e ta hlamula a ku: Wo ndzi heleketa tanihi leswi u nga ya ndzi tekisa xiswona. Kutani e ta ya byela nwingi (mana wa nuna kumbe hahani wa nuna) loko va ri kusuhi kumbe loko va akile muti wunwe. e ta ku mina nuna wa mina a hi hanyisani, e ri ndzi muka eka rikwerhu. Kwalaho va ta lava ku tiva lexi va lwelaka xona. e ta hlamusela. vakulukumba va ta tshamisa ehansi va yi kamba mhaka leyi, ku vona lemu ku hoxa ku nga kona. Loko ku hexa nwana wa vona va ta nwi tshinya, va nwi kamba ku hoxa ka yena, ni ku nwi kombisa ndlela ya ku hanya loko vanhu va tekene.

(c) Loko wansati o na twa nuna a ku: Muka eka rikweni, o suka a famba e karhata varikwavo. Hikuva loko vo na vutisa vo twa swi nga twari le'swi vuriwaka hi nwana wa vona, hambi swa twala, va e fanela ku rhuma entsuai yi ya kamba timhaka kwale vukatini. Sva endleka leswaku va le vukatini va ku: Hina a hi nwi hlomgelanga. Kwalaho va ka vona va rhuma ntsumi ye nwi heleketa, yi tanele ni xa^(c)nehumu (Nyike) xo ya banga vusepfa ha xona.

Kunene loko ku hambana ku tshuka ku va kona eka nuna ni msati,
kutani wanuna a ku ka msati wa yena; Muka ka rikwenu, to ti
miyelela. Loke nuna a swi karhata hi mhaka leyi, to swi byela
a ku; Loko swi ku vava leswaku a wa ha ndzi rhandzi, hakunene wa
ndzi hlongela, u to byela va ka mwina ni ndzi heleketa tanihi
leswi ni nga ya ndzi tekisa xiswona loko ndzi ta ta halene.
wansati leyi ta va a ri karhi a va byela vatswari va nuna hilaha
yena ni nuna va hanyisanaka ha kona.

(e) Loko swi swi vava kunene leyi wanuna ta humesa xanehumu xo
nwi heleketa ha xona, hikuva loko kunene a mukisiwa eka rikwavo
fanele ku heleketiwa hi ntsuni yi tamele xanehumu.

(f) Loko wansati o na twa ku vulavula ka nuna o swi teka hi
natimba ku ri karhi ku nga ri na nehumu kona, a ku yena wa muka,
to byeriwa leswaku a a fambe. sweswo swi vula leswaku a nga
hlongorivi hi munhu.

(g) Timbaka ti hlaiye leti ti endlaka leswaku wansati a mukisiwa
eka rikwavo. Loko a ri munhu wo pfluxa ritshuri laha ku nga riki na
nehumu, loko a nga endli ni xirho le'yi nga ya wansati laha ndlwini
loko a tshika tifanelo ta yena ta yindlu, ni loko a khumbiwa hi ta
vuloyi, sweswo hikwaswo swi nga fikisa timbaka e ku karhatemi.

(h) Ku kamba leswaku kufa ka vukati a hi mhaka yitsanana, loko
swi humelela, wansati heleketiwa eka rikwavo hi homu. Masiku lawa
ku nga yisiwa ntlhamu wa tipondo, yi nga yona homu le'yo kala
masondzo.

(i) E ka homu ko hlaiwa ntsena le'xi nga homu, muvala wa yona a
wu na mhaka. A yi fanelanga ku va xilema. Loko yi ri mhulu, hiloko
yo mirisiwa timhondzo, hi kona yi nga ta amukeriwa. Ntswele ya homu
thokazi ra homu, havi ya homu, kumbe dunana ra homu; nehumu hiloko
yi hetisekile yi nga ri na xisandzu.

(j) Tanihi loko ku lovoriva wansati, le'xi lavekaka ntsena hi xoma

xuma, a xi na loyi a nga na fanele ye xi humesa. Tatana ^m fanela ku loveta mwana wa yena. Nayena mwana loko a ri na xuma, wa tilovota hikokwalaho loko wansati^v a mukisiwa ko laveka homu ntsena. Hambi yo humesiwa hi tatana kumbe manama, kumbe mani na mani loyi a nga swi kotaka ku pfuna, loyi a nga wa ka vona.

- (k) Loko ntsumi le'yi nga fanela timbaka leti ya ha ri koma, hi yena loyi a nga ta sungula kambe ku famba e ku tlhanklheni ka vukati lebyi; kambe loko a nga ri koma kumbe a nga ha ri koma, ku ta fanela ku kumeka ^m mwana e matshanweni ya yena.
- (l) Wansati ^u fanele ku heleketiwa hi xavachumu (homu ya ku heleketa) loko yi nga humesiwanga a va si nwi hluhlurheta; hambu ku va leswaku vatsanwa, a swi endleki leswaku va nga humesi.
- (m) (a) Loko wansati a hlongoriwa ^v vukatini hi leswaku wa lowa (1 noyi) swi ni ndlela ya swona ya ku vulavula. Z mhakeni ya vuloyi, loko loyi wansati va nwi byela leswaku wa va heta laha vukatini hi vuloyi bya yena (hi leswaku va nwi tlhandlekile xitluka). ^u to amukela, a ya ^e rikwavo a ya vika mhaka yoleyo leswaku: Mina loyi^v vukatini ndzi nga kandza koma va ri ndzi noyi, ndza va heta. Kwalaho va ta tihherisa emarito leswaku: Lulamani hi ya ^e emungomeni hi ya twa ta vuloyi bya mwana wa hina.
- (b) Mhaka yi ta fanela ku sukela ^v chubiyeni. Koma va ta suka va bejile (vapumbi tihomu timbirhi, vapumbiwa tihomu timbirhi), leswi swi sala e hubiyeni. Va^v ta hlanga ni mali ya ku hakela ndleve hi ku ringana; hi leswaku loko ndleve yi hakeriwa tipondo timbirhi, ^u mwana ^u ta humesa pondo, na yena loyi ^u mwana a humesa pondo; loko ndleve yi fanela ku hak^eeriwa tipondo tirharhu, ^u mwana ni ^u mwana ^u ta fanela ku humesa pando ni khume. Na yona ~~mali~~ (mali) ya ku hlahluva va ta yi hlangamela.
- (c) Loko a ya vuya a khamile, va ka vona va ta vuyeriwa hi tihomu ta vona timbirhi, ni leti va nga beja na tona la'va nga ya tsandzeka. va ta ya vuya ni yinwe hikuva le'yinwana yi ta va ya huvo. Kwalaho

loko va va rihele hikwaswo, mhaka yi ta va yi tsandzile e ka lava va vateki; va lambetile nsati wa voma vudlayi. A va nga swi koti ku nwi hlongola laba vukatini loyi wansati. Va hlulekile, hikava lexi xi ~~nga~~ nga vuriwa hi mungoma hi yona mhaka le'yi tiyeke, loyi va nga swi kotiki ku yi tlula.

(d) Kambe loko a ya wa loyi wansati vukati byi ta va byi nwi tsandzile. A nga ha heleketiwi, i mudlayi, ^u hlongoriwa tanihi yona mbyana. Mhaka loyi hambi yi endleka, a swi tali; ^u mihakhini loyi swi tele, swa endleka; kasi kwalaho wanuma a nga swi koti ku hambana ni nsati wa yena, hambi a ri noyi, i noyi wa yena.

(e) Nkarhi wuwana swa endleka leswaku loko wansati va nwi heleketile hi xifuwo, xi amukeriwile, kutani ndzhaku numa ni nsati va tlhela va vuyelama, xifuwo lexiya a xa ha tlherisiwi, xi yile xi yile (xi to va Lovola wwananga a nga heli).

(f) Na koma ku poxisana ku kona ^u exikarhi ka va-Tsonga, swa rihwa, kambe a swi humeseriwi homu. Homu yi riha milandzu le'mikulu, tanihi ^u leswi ni le vun'angeni, homu yi nyikiwaka e ka n'sanga loko yi tshungurile vuvabyi le'byikulu; ku bohela mbeleko, nhlokomho, rihuhe ni manwana la'yo tano.

(g) Loko wansati a twa ku vava ka vukati a ku yena wa hlupheka, ~~kwana~~ kutani a ku: Ndzwa muka, ma ndzi karhata. Lo'wotano a nga heleketiwi. Na swona le'kaya ka yena a va nga nwi amukeli. Hi tole a va nwi tlherisela ^u eyukatini; kasi namuntlha loko wansati a vule sweswo swi ta endlekisa xisweswo. A nga vuli ku vuya kaya, ^u vula ku tala tiko a va wansati wo hanya hi mairi wa yena (ngwavava; nsati wa nguvu).

Xindzimanyana xa 4.

Ku nga sungula wansati a va yena loyi a tshikaka nuna.

1. Wansati loko e na swi pfuka a ku; wena wanuna ndzi karhole hi ta wena ni varikweni, mina ndza tifambela, kutani a suka a famba kwalaho a ku na xo nwi heleketa, lo tisukela hi ku rhandza ka yena. Na swi kota ku swi endla leswi, kasi va le vukatini va ha nwi lava. Na vona loko a nga kombi leswaku rhandza vukati lebyi a va na matimba, va to nwi tshika a tifambela.

2. Loko wansati a vuyile e kaya hi ndlela le'ye tano ta akერიwa yindlu ya yena e handle ka muti wa tata wa yena. Hi leswaku tshumxekile ku amukela vavanuna loko va ta ka yena. Loko a lo akერიwa yindlu kwala mugini wa tata wa yena, vavanuna va ta ta hi kushava. tshumxekile ku kuma swihlangi le'swi nga ta vitaniwa hi vito ra tata wa yena tanihi loko wo nge vo va vanakwavo.

Xindzimanyana xa 5.

Xana ndzovole yi nga tlherisiwa?

1. Loko wansati a sukela nuna wa yena a tlhelela eka rikwavo, kumbe ni loko a lo heleketiwa, valovori va ta landza xuma xa vona. Va ta landza xuma ni mafukuku (Swilo hikwaswo leswi a va nwi nyika loyi wanhwanyana, hambi loko a ha ri kaya a nga si hloma). Swilo leswi a va nwi nyika hi leswaku va rhandzana, kutani sweswi rirhandzu ri nga hela xuma hikwaxo xi famela ku tlhela.

2. Tata wa mwana wa hlanta xuma lexi a nga xi dya, hi leswaku wa xi tlherisa. xi tlherisa a nga swi lavi, kambe a nga na ndlela ya ku ala na xoma. Hi yona mhaka le'yi endlaka leswaku a akერიwa yindlu kwala handle ka rihlampfu ra muti wa tata wa yena, leswaku a ta kota ku amukela vavanuna hilaha a swi rhandzaka ha kona. Tata wa yena a nga ha amukeri xuma xa vanhu, sweswi a nga xi hlanta wa ehava

wa ku kumbe xana swi nga tihela swi nwi engeta oku hlantisiwa
xuma kasi yena a a xi dyile; na swona ^u ehava ku tshamela ku
tenga e hubyeni a tenga xuma xa munhu wo veni a ha hanya , a lo
hundzuka xiphukuphuku.

Xindzimanyana xa 6.

xana swi nga endleka ku tshikana ~~ehandle~~ ka ku ya ~~ehubyeni~~?

1. Vumyingi bya timhaka ta muxaka lowu~~ha~~ ti kota ku hela ti
nga yanga ~~ehubyeni~~. Loko mholovo yi kurile ya ku ka va nga twanani
muna ni nsati, swi kondza swi fika kona ku tshikaneni, loko loyi
vansati a mukile kumbe a mukisiwile ~~aka~~ rikwavo, valovori va ta l
sala va landza ku ya kutsula xuma. ~~mhaka~~ ya ku huma ka xuma yi
fanele ku va ni vavanuna ~~kukotisa~~ sikumene loko xuma xa ha nghena.
Loko va twanana, xi huma hikwaxo, ni hikwaswo le'swi nga yisiwa
swi ta va swi herile.
2. Loko ~~matihelo~~ ~~matihelo~~ lawa mambirhi ^y /a twanana, Xuma xi
huma, va koxa~~q~~ va kuma leswaku hi swona va to nkhenza, va teka
swa vona va tifambela. Ya nga ka va nga yi hubyeni hikuva huvo
yi va lamula loko va nga twanani. Yena yi ni matimba ya ku sindzisa
hi mtamu loyi a alaka ku riha, leswaku a riha.
3. ~~Mhaka~~ le'yikulu e timhakeni ta muxaka lowu hi leswaku
timbhoni ti va kona leswaku ni mundzuku loko ti ya vuya ti kota
ku vulavuleka.
4. Hikokwalahe ka ku pfumala evumbhoni e timhakeni le'to tala,
hesi ~~Mohleba~~ ^{aba} Shilubana a a vekile ^{nu} ^{nu} leswaku vukati hikwabyo
byi ya tsarisiwa entsindza. Ku ri leswaku hambi tintsuni ta timhaka
lete loko ti ta va ti file vutla bya ndlela ya timhaka byi nga
ti lahleka. Kunene loko va file lava a va swi vomile hi mahlo
vumbhoni a bya ha sali byi ^w kuxeka swinene, kutani mhaka yi nga
avanayisiwa hi ku hoxa hikokwalahe ka vumbhoni bya swahava.

(a) Khataza, Nwa-Maxiximane a tshika (thala) nuna wa yena Hosana Muleku a ku nuna wa nwi karhata. Masuku a suka a tifambela. Hosana a rhuma vanhu ku ya landza nsati wa yena. Loyi wansati a nga ha rhandzanga ku twa nehumu hi swa le vukatini, kutani Hosana Muleku a boheka ku landza xuma xa yena lexi a nga lovola ha xona. Va ka Rikhotso (Maxiximane) a va karhatanga; loko va hlalene le'swi nga huma ku ya lovola Khataza, va mkhenselana, va la ku mukani hi ta sala hi langisa. Loko tintsumi ti fambile, Maxiximane a hlangeleta va ka vona a va komba tinhaka. A humesa ni xuma a va komba leswaku hi xona lexi xi tlhelelaka lomu xi nga huma koma hikava vukati byi file. Loko ku hundzile viki rinwe Maxiximane a rhuma vanhu va ya va byela leswaku va ta. Kunene va fikile valava va nga vona yakoxi va xuma, masuku va va nyika xuma xa vona. Vona va mkhensa, mhaka yi helela kwalaho, yi nga kolanga yi ya ehubyeni.

(b) Loko Milarisi Nwa-Masiya a takiwile hi tlhelane wa ka Khosa ka karhatanile ni nuna hi ku ka a nga hlaleni ndyangu ni tifanelo le'ti nga ta wansati laka mutini. Nuna a nwi rhumela eka rikwavo ku ya layiwa hikuva a nga layiwanga. Kwalaho a ku laveki xo nwi heleketa hikuva loko a muka va ya nwi laya kutani a swi kota ku ta hlaleni tifanelo ta yena ta ndyangu, ta amukeriwa loko a vuya. Loko a yile kaya, mama wa yena ta ya nwi holovela, ni va yena la'va nga kusuhi ku tswalameni. Va ta ku: wa hi nyumisa mwana ndzina, munhu wo onhakeriwa hi vukati hi vulolo ni futa. A ndzi ri a hi ku byela hi ku u ta hlupheka, a byi to ku tsandza vukati leswi. Wansati wo tirha, a sasa ndyangu wa yena.

Loko va nwi dyondzisile, ngepfu ku nwi laya, va te nwi tlherisela evukatini. Loko swi te tani tlherisiwa hi xa-nehumu, yi nga va mbuti; va ta fika va nwi amukela va le vukatini. Loko a swi kota ku endla tifanelo ta yena va ta tshama na yena, swi ta va swi herile. Milarisi ringetile ku tikarhata loko a vuyele evukatini, kutani mhaka yi hela kwalaho, vukati byi nga dlayiwi.

(e) Loko o nge milarisi e ku tihersiwani ka yena ^u lo fika a ha ri ni rihanyo leri a a hanya roma loko a nga si tiherseriwa ekaya, a nga dyondzanga hi ku rhumeriwa ekaya, hi kona va le vukatini a va ta nwi heleketa hi homu va ya dlaya vukati. Loko va ya e ku kutsuleni ka xuma a va ta vuyeriwa hi xuma hikwamo xa vonama wona mafukuku.

(d) Masiku lawa a swa ha fani ni khale. Vanhu a va ha fambi hi nilawu, va endla ku tirhandzela. Fahlaza Nwa-Khazamula l'a tekiwile hi Maek Jozi wa ka Malangane a tshika nuna wa yena hi leswi a a nga nwi hlayisi. Leswi Maek Jozi a a tekile tshengwe, kunene vukwele a byi ri kona, swa-Mindyangu na swona swi karhata, masuku Fahlaza a a nga kumi ku hlayiseka lo'ku ringanaka; masuku a suka a timukela eka rikwavo. Nandzu wu yile ehubyeni, kona wu ya tsandza Fahlaza; hikokwalaho Khazamula a hlantisiwa xuma lexi a a xi dyile, Fahlaza a vuya ekaya; kambe a nga ha tshamisanga, ^u lo suka a ya na roma (a famba a tikumela vavamuna kwalomu rhoveni a hanya na voma). Sweswi Fahlaza loyi a nga ha ri na nuna wa xiviri, wo tshama ni wanuna a suka a ya tshanisa ni ^u wawana. Khazamula a nga ha swi hlayisi, wa ku na yena i khombo ra yena. (Mbeleko y^u tsemile mubya).

N.B. Hi xi-Tsonga ku tshika nuna kumbe ku tshika nsati a hi mhaka yitsanana, a hi xilo lexi a xi tala ku endleka. Ni loko wansati va te wa lowa (Noyi) nuna a a nga swi koti ku hambana na yena, a a ku: ^u "I noyi wa mina." Kasi vuloyi hi yona mhaka le'yikulu leyi a yi fanela ku vanga ku dlawa ka vukati ^u exikarhi ka wansati ni wanuna. Hikwato timholevo a ti kameriwa, ti lulamisiwa, swi helela e ku sasekeni, vanhu va phahlelana mariyeta, va tihela va twamana, va hanya hi ku rhula ni ku tsakisana, va rivala swa khale.

Na swona wansati wa mu-Tsonga a a nga swi koti ku kandza vukati laha a suka, laha a suka. Vukati a byi kandziwa ^u ndhawu yinwe, swi helela koma. Hambi byi nononwha wansati a a byi tiyisela byi ko byi tolovela. (Vukati a ku na bya dzovo). ^u DZOVU i vukanyi le'byo tsokombela. Kutani xivuriso lexi xi vula leswaku vukati a ku na le'byo ^u nandziha; ^u byo endliwa hi vanhu leswaku byi ^u nandziha, byi tsakisa.

Ku tengisana ehubyeni loko ku lava ku tshikaniwa.

Xindzimanyana xa I.

Ku tshikana ku nga yisiwa ehubyeni.

1. Mhaka ya kutshikana yi nga lulamisiwa ekaya, endliwini hi vini vatekelani, vatswalani; kambe loko vona va nga twamani hi tlhelo ra NDZOVULO, va ta ku; Leswi hi nga twamaniki, a ku tiveki le'xi famelaka ku endliwa; hikuva hina xuma lexi hi nga xi amukela e ka mwina hi tiva xokarhi, kasi na mwina mi lava xo tlula lexi mi nga hi nyika xoma. Kwalaho vini va ntsengo va ta ya mangala (va ta yisa emhaka ehubyeni). Huvo hi yona yi nga ni matimba ku lerisa leswi swi nga endliwaka ku herisa mhaka.

2. Nwamhaleni, nwana phatisoni, wa ka Nghamuni, loyi a a tekiwile i Makhurha Muchayeri wa ka Makaringe, loko a tshamisile ni nuna wa yona malemba na nga ri mangani, va karhatana. Swi kondza swi fika laha Nwamhaleni swi nwi nyenyetsaka, a tshika nuna a suka a famba.

Va ka Makaringe va yisa mhaka ehubyeni. Loko huvo yi kambile tshaka, ku kumeka leswaku loyi wansati wa pfumela ku tlhelela eka nuna loko nuna a nwi akela yindlu, hikuva a ku hundzile nkarhi wo leha va nga ri koma hikwave laha mutini, kutani tindlu a ti hakele ku nga ha ri ni laha va faneleka ku tlhelela koma. Huvo yi lerisa loyi wamuna ku ya akela nsati yindlu. Ku va ku hela ka mhaka.

Xindzimanyana xa 2. Huvo yi nga ringeta ku khongotela.

1. Loko mhaka yi yisiwile e hubyeni, huvo yi ta ringeta ku twisisa le'xi vangaka ku karhatana lo'ku yisaka e ku tshikaneni. Huvo yi ta ringeta ku khongotela loyi a voniwaka a ri ni mandzu leswaku a rheleta mbilu, a vuyelana ni loyi nwana.

2. Loko ku hoxa lo'wansati, a lava ku sukela nuna ehandle ka mhaka le'yi twalaka, ta khongoteriwa leswaku a rheleta mbilu, a tsundzuka leswaku hi yona ndlela ya vutomi; ku n'unum'utama ku

va kona ^{hi} chinnyangu, swi kona hikwaku, swi tshengetiwa hi ^{fu} K24/11

swihlungwa. Loko a nga tsandza ku khongotela koloko wa swi tiva na yena leswaku loko a kameta ku khongotela ka huvo, mhaka ya kona hi leswaku le'wa tata wa yena ^u ta hlanta xuma lexi a nga lovorwa ha xona. Na swona loko ku hoxa ku ri ka loyi wanuna, loko na yena a nga twisisi ku khongotela ka huvo, wa swi tiva leswaku a nga lova xuma ni vana loko va ri kona.

3. Loko timhaka leti ti humelela hikokwalaho ka vusopfa bya loyi wanuna, hambu huvo yi nwi khongotela, i ku ringeta ku nwi pfuna; hikuva loko a ngo tshika nsati, swi ta tiviwa hi vanhu hikwavo leswaku mani a hi wanuna wa nehumu, ^u tshikile nsati wa yena hi mhaka yo karhi-karhi, kutani e ka yena swi ta nomonwaha ku kuma wansati ^u mwana wa lomu kusuki lomu ndhuma ya yena yi fikeke kona. Nuna yeloye ^u ta va a ri khombyeni, hikuva ^u ta nyenyiwa.

4. Hambu huvo yi ringeta ku pfuna hi ku tsundzuxa, swi tiviwa ~~swi~~ swinene leswaku loko ku tsundzuxa loko ku nga pfumi nehumu, huvo yi ni matimba ya ku endla hi matimba loko swi ko swi fika ^u emirihweni.

(a) Dondisa Matamate wa ka Mukhavele a a tekiwile i Risimati wa ka mavundza, loko va tshamile swinwe malembenyana, Risimati ~~wa~~ a teka kambe nsati wa vumbirhi a nga vuyeya Makhandzeni wa ka Valoyi vuyeya a hluphiwa ^{hi} Dondisa, kambe hambu vuyeya a komba etimhaka eka muna wa yena Risimati, a nga endlanga nehumu. Hi loko vuyeya a suka a ya eka rikwavo. Risimati a ku eka va ka Valoyi; Ndzi lava xuma xa mima hikuva mwana wa mwina ^u ndzi tshikile. Va ka Valoyi va ala va ku: Mwana wa hina u lo nwi hlongela, a nga ri na nandzu. Munhu loko a tshikiwa swi tiviwa hi vanwana vanhu. Le'ta ka wena a hi ti tivi, ni ku nwi heleketa a ku nwi heleketanga; u nga vurisa ku yini leswaku u lava xuma xa wena? Risimati a suka a ya mangala. ^u Rhubyeni ku nga kumeki vutula le'byinene bya leswaku vuyeya ^u tshikile Risimati; huvo yi lerisa leswaku Risimati a teka nsati wa yena a famba na yena; kambe a ya nwi hlayisa, a nga ha endli hilana a nga endla ha kona e ku sunguleni.

Mahlori Nwaneekama na Khatasa Zitha a va ri nuna ni nsati. Khatasa a holova na nuna wa yena swi kondza swi fika laba a sukaka a muka e kaya. Nwaneekama a rhuma ntsuni ku ya lava nwingi wa yena e kaya ka yena. Ntsuni yi ya byeriwa leswaku: "Muka hi ta nwi tisa." Va langutela ku nga vonaki munhu; hiloko va tlhela va rhuma ntsuni ra vumbirhi, kasi le ka va khatasa wa va tsandza hambi va endla hi matimba leswaku a tlhelela evukatini. Nwaneekama a yisa timbaka e hubyeni. Huvo yi ringeta ku khongotela leswaku a tlhelela evukatini yena a ala. Loko va ku fanela ku biwa, a kombiwa ndlela ya ku tlhelela evukatini, a ku mi nga ndzi bi ndzi ta tlhelela. Kunene a endla hilaha a nga vula ha koma; a tlhelela evukatini, a ya tshamiseka a nga ha karhateki ha nehumu.

5. Manguvalawa a swa ha endleki ku sindzisa hikuva aa a swa ha pfuni nehumu. Xilungu xi kulu ngepfu, ku andzile vanhu la'va humaka e matikweni lomu ka rikwavo ku nga loveriwiki. Loko wansati o na ala ku tlhelela eka nuna wa yena o sindzisiwa hi ku biwa, wo famba a ya tihanyela ni vavamuna valava vo famba-famba ni tiko, va nga ha vuyeriki e makaya ya voma. Hambi vatswari vo ringeta ku nwi landza, wo tluletela a ya ka vanwana vavamuna, va ko va karhala, va dela. Kwalaho ta va a hundzukile nsati wo famba tinguvu a le khoma. Rito le'rintswa ra koma va ri: I maapateni. (nwa-ndlela) Yena i wa ndlela hi nasiku. (wanuna swawana ni swawana loyi va nga twananaka i nuna wa yena.

Xindzimananyana xa 3.

Xana huvo yi nga landza wansati loyi a balekake e vukatini?

f. Leswe hikwaswo swi endliwa hi ku twanana. Loko mhaka yi ri chubyeni, kutani wansati a balekela ka swawana wanuna, nuna wa yena ni vatswari va ri karhi va nwi lava, huvo ya swi kota ku nwi landza yi ya koka, a vuya. Ni loko a nga balekela e kule lomu ku fumaka tihosi tinwana, ta landziwa a ttheriseriwa e vukatini bya yena,

@ Madlahiswakwe malangeni a a tekile nsati eka Mahikana Mongwe.

Madlahiswakwe a lova, loyi wansati a sala a tekiwa hi ndzizaha ya yena mudungazi. Ku hunda ⁽¹⁾ mihakhi yo leha va ri swinwe. Va kuma swihlangi swirharhu loko va ri ⁽²⁾ swinwe. Ndzhaku ka masiku lo'wansati a vilela, a tilung^{gh}isela ku tshika nuna wa yena; kambe a nga byelanga munhu wa le vukatini. Giku rinwana hi loko a teka vana va yena a khandziya xitimela, a balekela e Mabulanini. Loko ku laviwa, swi kumeka leswaku vanwana va nwi vonile loko a khandziya ⁽³⁾ exitimela. Hi loko huvo yi rhumela vanhu ku nwi landza. Va ya nwi kuma ⁽⁴⁾ eka hosi sobiyana. Varhumiwa va famba. Loko va fikile ⁽⁵⁾ eka hosi va enghenisa timhaka leti va fambeke ha tona. Hi loko hosi yi ku: "Mukang⁽⁶⁾ e kaya va ka nkuna, swi ta lulama." Hi loko va suka va tivuyela. Hakumene va sala va nwi lava loyi wansati, va ya nwi kuma ⁽⁷⁾ ekanuna ⁽⁸⁾ nwanana. Hosi yi rhuma vanhu va nwi vuyisa nsati loyi, a ta fikisiwa ⁽⁹⁾ eka hosi M⁽¹⁰⁾ Mohlaba. Hosi Mohlaba a nwi nyika nuna wa yena.

Xindzimananyana xa 4.

Timhaka le'ti kambiwaka loko vukati byi fanela ku dlawa.

1. Loko wansati ni wanuna va tshikana huvo yi fanela ku kamba mhaka ku vona ⁽¹⁾ loyi a nga ni nandzu; ⁽²⁾ laha xuma xi nga ta wela kona; laha ⁽³⁾ vana va famelaka ku ya kona; ⁽⁴⁾ ni maavanyisele ya nhundzu ya vatshikani lava.

2. Mhaka ya loyi a nga ni nandzu hi yona le'yo rhanga hikuva yi pfuma ku komba ntila wa laha vana va famelaka ku yisiwa kona. Na kambe laha xuma xi famelaka ku va kona. Loyi a nga ni nandzu hi yena l'a omhakeriwaka.

3. Loko nwana a suka ⁽¹⁾ e vukatini a tihelela ⁽²⁾ ekaya, xuma a xi swi koti ku sala ⁽³⁾ emavokweni ya vakonwana. A va swi koti ku hlayisa xuma ni nwana wa vona. Na swona loko xuma xi kutsuriwa, xi kutsuriwa hikwaxo. Ku tsanzeka ka wanuna ku endla tifanelo ta yena, loko, swi fika laha swi dlayaka vukati, ⁽⁴⁾ n⁽⁵⁾awu a wu hunguti nehumu hikokwalaho ka sw'endlo swa wanuna. Xuma hikwaxo lexi a nga xi humesa xi fanele ku huma, xi tihelela ⁽⁶⁾ ekaya ka kona.

4. Manana loyi a kotaka ku hlongola nsati wa yena a ku i Noyi; nwi hlongola ni swinoyana swa yena; hikuva vuloyi ^u nwi anwiwa eveleni ra nyini. Hikava loyi wansati wo hlongoriwa hi nuna, xuma a nga swi koti ku xi lava; hikuva nsati wa swi rhandza ku hanya na yena, kasi nuna yena a nga ha^h swi rhandzi. Kwalaho a nga xi kumi xuma; hi xona xi nga ta fanela ku undla swihlangi leswi.

5. Swa kumelela leswaku vanhu va tshikama ku nga ri na ku karhata hi tlhelo ra ku tlherisiwa ka xuma kumbe ku avana ha xona. Xuma le'xi nga xa wansati i xa nuna wa yena loko va ri karhi va hanya swinwe, kambe loko wansati a hlongoriwa a ri karhi yena a nga swi lavi, a nga swi rhandzi ku sukela nuna, suka ni swa yena, swi ta nwi pfuma ni swihlangi swa yena. Kumbe maendlele ya loyi wamuna loko a nwi hlongola lava ku ta teka swana wansati, kwalaho a swi endleki leswaku matimba ya yena na dyiwa hi swana wansati. Na swona loko a endla sweswo ku ri leswaku na vanwana vavasati, xuma xa nsati loyi a hlongoriwaka a xi fanelanga ku dyiwa hi vavasati lava. Na vona va fanela ku titirhela swa vona, na yena loko a rhandza ku va nyika swa-nehumu leswaku va dya fanele ku va tirhela hikuva i vasati va yena.

6. Loko a ri wansati loyi a tshikaka nuna, a nwi sukelaka hi ku rhandza ka mbilu ya yena, wamuna yena na matimba kwalahoya ku lava ^u na va yena ni xuma xa yena. Lexi i xiboho eka wansati loko a fanela ku hambana ni swihlangi swa yena. Loko wansati a holova ni nuna, kaku loko a ku wa famba va nwi tekela xihlangi hambani xa ha ri emakatleni, swi vula leswaku a nga fambi, a a tshamise.

Hi swona le'swi endlaka leswaku loko wansati a a^a famba kasi va le vukatini a va swi rhandzisi swona, ko k'ala yena, kwalaho huvo yi ta lerisa leswaku wamuna a kuma xuma ni vana, loyi wansati a tifambela a nga ri na mchumu, hikuva tile a nga ri na nehumu.

Loko yanana a tshikana ni nsati wa yena, kutani vakomwana va nwi kutsulela xuma xa yena, nambe yena a ala ku xi teka, hesi Mehlaba a a endlile ^{mw} nawa leswaku timhaka, le'to tano ti tsariwa. Huve ya yena a ⁿ yⁿ hluphiwa hi timhaka ^{li} le'to fana na toma leti a ti nga ha ri na timbhoni hikuva timbhoni ta toma a ti file, kumbe hambi va ha ri koma va rhurhele e matikweni ya le kule; kwalaho huve yi nga ha ~~swi~~ swi koti ku kuma vumbhoni bya mhaka. Kasi khale loko ku nga si tiviwa ku tsala mhaka a yi lahla vutla hi yona ndlela le'yo tano, hikuva a ko tshembiwa byona vumbhoni bya vanhu lava timhaka a ti kamariwa va ri kona.

NDZIMANA YA 13. ^{ku w}

Le'swi nga vangaka ku tshikana (ku hambana, avana).

101. Vusiwana i xilo le'xi nga rhandziwiki hi munhu ni wunwe laha misaveni. Xivuriso xi ri: Vusiwana i vuloyi. Hikokwalaho loko munhu a vula ^{mw} nwana NOYI, ^{mw} nwi rhukanile hi nhlambana le'yi chavisaka ngopfu. Handle ka ku nwi ^{mw} nyika vito le'ro biha leri, ^{mw} nwi vangele ku vengana ni vanhu hikuva a va nga ha nwi languti swinane, va ta nwi languta a ri mudlayi. Mudlayi a nga rhandziwi hi munhu, ^{mw} vengiwa hi vanhu hikwavo. Rivenge leri ri vanga ^{mw} a hi nehavo hikuva a va tivi leswaku ^{mw} ta va tshika ku ya fika kwihl. Loko o rhandzi ^{mw} ku dlaya, a nga dlaya mani na mani nkarhi lowu a wu lavaka yena. Munhu lo'wo tano wa chavisa.

102. Xivuriso xa xi-Tsonga xi ri: Dzevo ra munhu a ri vamberiwi chansi; hi leswaku loko munhu a file a nga lo fa rifu ra ntumbuluko, ^{mw} lo kanganyisiwa (dlawa) hi ^{mw} nwana munhu. Hikokwalaho loko rifu ri humelele e mutini, loko swi herile swa ku lahla, ni ku phunga (xuva) muti, ku ta humiwa ku ya kamba leswaku munhu loyi a feke i mani a nga nwi kanganyisa. Va ta ya hlahluva.

103. Mungoma ntirho wa yena i ku lava xuma, a nga ka a nga xi tsiki a karhi a xi vona, xi titisile; ^{mw} fanela ku kuma munhu a ba a ku hi

yena a nga dlaya munhu leyi a fere. Munhu leyi wa vanhu, hambi wa swi tiva hambi a nga swi tivi, ta dlawwa (hakele ya moyi leke a diele munhu ⁿⁱ ku dlawwa na yena; kumbe ta pona rifu.

104. A ku tiviwi ndhawu yekarhi loau valoyi a va dlawela kona. Va ka nkuma, la'va fumiwaka hi hosi Mohlaba namuntlha ku twakala leswaku a vo dlaya e ndleleni loko va vuya phi le ka hlahluveni. Swi endliwile khale hosi Mohlaba a nga si fuma. Eka Maluleke, mbinga, ku twakala leswaku khale loko ka ha fuma hosi Nkuri, loko munhu a biwile hi mungoma va ku i moyi a va bohelela ribye enhanwini, a hexiwa e xidziveni.

105. Shaka, nwana Senzangakona, hosi ya na-Zulu hi yena ku tiviwaka leswaku valoyi a va dlawwa, va nyikiwa makoti tamhi vanhu la'vo tala lava a a dlayetela.

106. Ha kanyingi vuloyi byo pfuka i bya vavasati; vavanuna va ni vufeyi byo dlaya, va byi tsema, mirhi. Wansati, hambi va ku byi anwiwa eveleni, a nga va nyiki byona hikwavo vana va yena, vanwana a va byi anwi hikuva mana wa yena a nga swi lavi leswaku a byi kuma. Vanuna twakala loko ku hlahluviwa hi tihlolo, va nge ku ni Xivimbiri yi nga hlolo le'yi vulaka moyi wa wanuna.

107. Hambi swivuriso swi ku: Kondlo ri nge tshamisi ni manga; Nyeka a hi yo tshamisa na munhu e ndlwini, a swi na ntvalo swinene loko wansati a lowile, nuna a nga mwi hlongoli. Wo tama a hanya na yena kambe a nga mwi dyi; hikuva va ri: Valoyi va dya nyana ya munhu

108. Loko munhu a vuriwa moyi hi vanhu a swi vuri nehumu. Loko swi ta va swi vula nehumu munhu fanele ku tihandlekiwa xitluka, hi kona swi nga ta va mhaka. Sweswo a swi humeleri ntsema; munhu loko a famba a lava swa muti (ndyangu) wa yena, kutani a ya twa man'ini—
n'ini wolawo, loko swi mwi vava leswaku kunene hi swona, to kha xitluka a ya xi veka kumbe ku tihoma enyangweni ya loyi a nga hi yena a mwi dlayaka. Kwalaho munhu ta swi tiva xikanwe leswaku va ri ndzi moyi.

kutani ^u ta fanela ku ya vika ^l oka rikwavo. Loko va rikwavo swi va ~~z~~
vava va beja ku humiwa, loko a ya biwa hi kona swi nga ta tiviwa
leswaku munhu loyi kumene i noyi, swi tiyile.

IO9. wansati a nga ka a nga hlongoriwi hi ku byeriwa leswaku i noyi
ku fanela ^r ^h ku humiwa mhondzo, loko a ya vuya a wile, i NOYI. Na
swoma mhaka yi tiyisiwa hi lexi xi nga voniwa, xi nga endleka. Loko
a nga dlayanga munhu, ⁱ swi ya laviwa swi kumiwa, a nga ka a nga twi
ku vava hi swoma hikuva i moya wu ngo hunga.

II0. Xilungu xi hundzuluxile timhaka ngopfu, hambi leswi vanhu va
ha humaka va ya mungomemi ku ya hlahluva loko va feriwile hi va vona
a swi pfuni nehumu hikuva hambi va ya nwi ba noyi a ri loyi a
hanyaka na wena muti wunwe kumbe ^z nchawu yinwe, u nga ka u nga nwi
endli nehumu, u to va ni mbilu yo vava ^a kumbe loko u swi kota hi
loko wo rhurha wena u nwi kendlukela a sala a dya vanwana wena u
phuphyile kuwana.

III. Khanyaga wana Xikhati a vabyeriwa hi wana wa makwavo. Na
yena makwavo loyi a a ri mmabyi wa malembe, swi huhateka swi ri
karhi swi pfa swi pfuka. Khanyaga a ya hlahluva. ^l ku hlahluveni ka
yena swi ya ba ^a Mahalambeni ^P phamela wa ka Nhlongo. Va beja hi tihomu
timbirhi-mbirhi. Va hakela ndleve tipondo tirharhu. Ndleve ya kona
a a ri mabushe mambuwele. Va ya hlahluva. Swi nga tivikami; hi leswaku
mungoma wa kona a nga swi kotanga ku va khorwisa, kambe ku tiya
leswaku ^u bile Mahalambeni. Kumene Mahalambeni a va yena noyi, a
dyiwa tihomu timbirhi leti a nga beja ha tona, a lova ni xuma lexi
a nga hakela loyi wa n'anga ni ndleve. ~~X~~

II2. Loko va vuya hi kona mungomemi wa kona, ^y endleleni, va nghena
e mutini wunwana laha a ku nwiwa byalwa. Khanyaga a ku ^C fetela vanhu
va kona a ku munhu luya i noyi hi pfa hi le ku hlahluveni. Vanhu
volavo va lavile ku dlaya Mahalambeni, ^u lo ponisa hi Xikwembu; kasi
hi sweswi e ^u mikhahini yoleyi ya valungu. Mahalambeni a vuya laha

kaya a vavisekile, a tshunguriwa masikunyana, a hola.

II3. Mavikana Xipfaxihaha a a ri n'anga e tikweni ra Dlhambuye wa ka Maswanganyⁿ. Mⁿitirho loyi a a yi endla vanwana a va ri na mona va rhandza ku nwi herisa. Va ya nwi checha ka hosi va ku hi yena l'a sivelaka mpfula ku na; kutani ⁿ faneriwa hi rifu. Va pimile masiku lawa a famelaka ku dlawa ha woma. Kambe va nwa-Swihenahenana va ya hlevela mavikana marito ya timhaka leti, ni ku nwi tsundzuxa h^lilaha a fan^elaka ku endla ha kona.

II4. Va kamela leswaku ku lumbetiwa nsati wa hosi leswaku hi yena moyi loyi a arisaka mpfula ku na. Mavikana a teka ximbitana xi tsatwa tsalatsariwa hi mirhi ya ntima ni yo tshuka, xi ya eeleriwa ⁿ ekusuhi ni nambu. Loko masiku na herile h^liloko Mavikana a ya landziwa, a tisiwa ⁿ entsindza. Va ku ka yena; na nisa mpfula namuntlha, swi nga ri tano hi rona siku ra wena. Mavikana a teka timhlolo, a sungula ku hlahluva, ti khoma nsati wa hosi h^lilaha va nga kamela ha kona ni la' va nga voma va nga rhandza ku nwi ponisa ⁿ ekhombyeni leri. Mavikana a khoma nsati wa hosi hi misisi ya xifoko, a ku hi yena loyi a arisaka mpfula ku na. Kambe vanhu va ku: na homba, wa homba. Yena a ku; a A hi yeni. A tsutsumela ⁿ enambyeni laha a ku tivaka; a fika a eela hi tiharⁿ ra yena. A eela swi nwi vava, a humesa ximbitana le' xi tsariweke hi mirhi ya ntima ni yo tshuka, a ku: A hi xexi xilo le'xi sivelaka mpfula.

II5. Nkarhi wolowo Mavikana a a karhele ngopfu, h^liloko a ku: Ndzi tshikeni ndzi wisa; masuku a nghena ⁿ endiwini a etlela. Loko a ha otlele hi loko ri pfuma, ku vuya mugugugu wa mpfula, yi khandlana le're na khandlana, vanhu va kholwa swinene leswaku nsati wa hosi hi yena loyi a a sivela mpfula ku na. Wansati yoloye a ambexiwa a saseka a heleketiwa e nambyeni. Va fika va bohelela ribye va hoxa ⁿ exidziveni. Na yena Xikwembu xa yena tingoti ti tshunxeka, a hlambela nambu wa yembe, a pelela hase; ko va kona ku pona ka yena. Mavikana a a lo lumbetiwa na yena nsati wa hosi a a lo lumbetiwa, kutani swi endlekile leswaku va pona hi vumbirhi bya voma.

Khosa

116.

KONA a a ri ni vasati la'vo tala, Muti wa yena a wu ri wikulu ngopfu, Ekikarhi ka vasati va yena a ku ri ni ^umwana va ku i Ndlovukazi, a twakele ngopfu hi leswaku wa lowa. Numa wa yena na yena a a swi twile leswaku nsati wa yena i NOYI, kambe a ku nga humeleri nehumu hikava a a nga lowi munhu, a a nga dlayi munhu.

Checked
S. Bul.
19/4/53

A13/9/11 Ntanwisi

117. Nandsu wa vuloyi a wu rihwi hi nuna wa nsati, kambe wu rihwa hi varikwavo ka yena loyi wansati, va nga vatswari va yena. Hi yona mhaka le'yi endlaka leswaku loko ku humelela mhaka ya leswaku wansati ^ulowile, a nge rhwala xitshatshama a ya eka rikwavo a ya vika; va rikwavo hi vona va nga ta tirha mhaka ya vuloyi bya mwana wa vona.

118. Mfuno wa valungu mpfuka wu fika wu sivela leswaku tihosi ta vantima ti tenga nandsu wa ngati, hosi yihi ni yihi a ya ha swi koti ku lerisa leswaku moyi a dlawa. Yi nga ha swi kota ku endla leswaku ^umunhu loyi a nga dlawa a rihwa; ndziho wa kona wu ringana tsengo lowa munhu na yena a lovoriwaka ha wona.

119. Vanhu loko za pumbanile valoyi, va beja e hubyeni, kutani va huma va ya hlahlwa, byi nwi ba NOYI, ku tala ku lova tona tihomu le'timbirhi leti a nga beja ha tona, kunwe ni mali le'yi nga huma ya ku hakela ⁿⁱ mungoma, ^ondlevo hilaha swi nga ta famba ha kona.

← ①

*

120. Munyamana na Khanyakude na Yuyeya lava va akeke e Mugangeni wa nduna Xigogoda va tiviwa hi vumyingi leswaku i valoyi hikava va tshama va ya yimeka e gungini (laha vafana va yimbaka kona). Leswi va nga ka va nga dlayi munhu a va na mhaka, a ku na loyi a nga va tengisaka hi leswaku i valoyi, hikava a va dlayanga munhu. Vanhu la'vo tano vuloyi bya vona a byi twakali, bya swi kota ku tumbela.

121. Ti kona tin'anga le'ti swi kotaka ku rhiya ni ku phasa valoyi loko va ya ku hukeni (ku ya kanganyisa vanwana). Loko NOYI a yimekile, (phasiwile) ku ni timbaka tirharhu le'ti nga endlwaka eka yena. La'va tihanyisa va hondla risungung ^u hi murhi wa swona va nwi tlhava, va nwi vitama hi vite, va ku; famba. Va diele, a nge he

* N.B. ndlevo i munhu ka rhumiwaka hi vukosi ka ya twale'swi na ta vuvu hi mungoma

pfuki, ^u to fela koma e vuvabyini le'byi nga ta sungula siku ^rtero.
 A swi tali ku endliwa sweswo; a hi vangani la'va nga na tihanyi le'
 to tano ku endla mhaka leyi. ^r Tin'anga le'to tala to teka murhi
 wa koma lo'wu nge mairini wa yena, ti ^wni vitana hi vito, ti swi
 hlongola. ^u ta va a swi tshikile, a a nga ha engeti.

N.B. Timhaka leti 1 xihundla xa vona valoyi ni tin'anga; a hi le'
 swi ku tlangiwaka ha swona.

I22. Noyi kumbe valoyi va nga va koma e mutini; na swona va nga
 va va tiviwa leswaku va karhata, kambe va nga humeleriwi hi mhaka.
 Hi leswaku vakulukumba va muti va swi kota ku tshamisa hi mhaka hi
 ku chva ^a ku hianhla mindyangu. Na swona hi loko valoyi lava va nga
 onhi e laba mutini.

I23. Loko va ri valoyi la'va omhaka, ku nga ku dlaya vanhu, hambi
 swi hlwela ku humelela, siku rinwana swi ta humelela, hikuva vanhu
 va ta karhala hi ni^rtirho leyi ya vona. A nga koma loyi a tiyelaka
 rifu; ri ehaviwa hi vanhu hikwavo.

I24. Nkarhi wunwana hi ku chava ku tihanya miti, hambi mungoma a
bile ^u wana wa kwalaha mutini, loko va fika ekaya, va ta ku hi nga
 vuli, a hi nge swi bile swikwembu. Kunene swi ta vurisiwa xisweswo,
 hambi vanhu va ri karhi va swi tiva, va ri karhi va vulavula ha
 swona, a swi na nehumu hikuva swa tiviwa leswaku mhaka le'yo tano
 yi koma.

I25. Wanuna ni wansati va nga tshikama hi ku vulana vuloyi; anaka
 yi nga humelela yi tiviwa hi vona vambirhi ntsena. Mhaka le'yo tano
 a yi yisiwi ^rchubiyeni hikuva loko loyi wanuna a nga lavi leswaku swi
 va mhaka le'yi hangalakaka, wo nwi tshika ^rxihundleni.

I26. Dodova Dlakudla wa ka Xitihelana a a tekile nsati wa yena
 e vukosini. Nsati loyi wa yena a a tiviwa leswaku ^rnoyi; kambe
 leswi a a ri ni le mdzhaku a swi helanga hi ku twala, swi lo va tano
 ku ya ku yile. O ^r tivisiwa xisweswo, kambe a nga numeleriwanga hi

hi mokumu hikuya a a ri ni le ndzhaku (hi leswaku a a ri sw'vini).

I27. Kambe yena nsati loyi, siku rinwana a karhata jaha rinwana hi vuloyi bya yena. Jaha leri ri suka ri ya lava n'anga yi ta mwi tirha N'anga yi byela jaha leswaku loko a tlhela a vuya wansati loyi a ta karhata hi vuloyi bya yena, ^u ta tswaha hi ndzilo. Kuneme a swi hetanga masiku, nsati loyi a tswaha hi ndzilo hllaha n'anga yi nga vula ha kona. Ndzilo, yi nga mirhi, ^u swi kotile ku mwi hisa, a wu ehavanga leswaku ^u na le ndzhaku. Leswi a na swi tiviwa leswaku i noyi, vanhu a vo ba mikulungwana va ku; Va mwi kumile mamuntlha.

I28. Nwadyambu wa ka ^Hkomu, a a ri mukhegula, a va ri ntangha yinwe na yena nkat'a Dodova, ^u na swona a va akile muti wunwe; na koma ku lowa a va lowa swinwe. Siku rinwana va ya ^umutini wa ka Ndlhazi khosa ku ya tirhisa ^uvuloyi bya vona. Va kuma n'anga yi hi biyile, muti, kutani va khomeka. Va laveriwe n'anga leswaku yi ta va lungisa kambe va tihelela e vumunhwini bya vona.

I29. Mangualawa ku hlahlwa swi andzile ngopfu. Vanhu loko va vona rifu ^umutini wa vona va tsutsumela koma ^uetinhlolweni. Ha kanyingi ti ba kwalaha mutini. Loko va vuya hi le mungomeni, va ri karhi va swi tiva leswaku va ta hahlula muti wa vona hi voxe, va swi kota ku twanana leswaku va nga tshuki va vula, va miyela ntsona, va ku swi bile swikwembu. Kwalaho va ta tama va tshama na yena noyi loyi kwalaha mutini. Leswi va tshikaka leswi va nga tamela hi voko, swa twala leswaku yena ^u to ya ^uemahlweni a va lowa; ^u ta va dlaya a ko a va heta.

Ndzimanyana ya 2.

Rigombo ra wanuna, nsati a nga khomiwi hi ndlela le'yineme.

I30. Xivuriso le'xi ngakona le'xi age vanhu va vungunyana xi kona, xi komba leswaku nuna ^u nsati va lwa, swi tlhela swi hela swi nga Yanga kule. Na swona va ri: Ta gomulama hi timhondzo loko ti ri swinwe e tshangeni, kambe a ti dlayani. Swi kona hikwako, swo siviwa hi swihlangwa, va vula kona kum'unum'utana, swi tlhela swi hela.

wansati sukaya ka tata wa yena ni nana wa yena a ri karhi a swi tiva leswaku evukatini laha a yaka kona ta fanela ku yingisa nuna wa yena ni vakulu va nuna wa yena (vatswari va nuna). Kutani loko ku humelela ku banana e ka nsati ni nuna, ha kanying'i mandzu wu ni nsati; hamb'i loko a nga ri yena loyi a nga dyoha.

132. wansati a nga kuli, i mwana hi masiku; hikokwalaho ^{mw}lawu a wu koma lo'wu sivelaka nuna ku ba nsati loko va nga twanani. Loko nuna a ba nsati wo nwi laya tanihi loko a laya vana va yena. Hamb'i a nga biwa ku tlurisa loyi wansati a nga swi kot'i ku tsutsumela e ka rikwavo. Loko a ri loyi ku laya ka vatswari ku nga nghena swinene loko va nwi laya, loko timhaka ti bihile hi ndlela le'yo tano nsati loyi to tsutsumela eka hahani wa nuna wa yena kumbe ^umwana wa ka voma vateki va yena. Hi voma va nga ta nwi tlherisela eka nuna ni marito la'ma twakalaka. Ya ta ya laya mwana wa voma va nwi komba ku hoxa ka yena loko a fanela ku tikomba vuphukuphuku eka vanhu.

133. vatswari va yena lo'wanuna loko va nwi vuyisela nsati wa yena va ta lava ku twa leswaku xana hi swona leswi nsati a swi hlayisaka xiswona. Loko swi ri swona va ta nwi laya va ri karhi va nwi komba leswaku a swi sasekanga ku tshama va ri xikarhi ka huwa, muti wa vanhu hi loko va tshamisana hi ku rhula ni ku tsaka. Na yena loyi wansati va ta va va nwi layile swinene leswaku fanele ku ringeta ku endla tifanelo ta yena ta ndyangu, leswaku va ta tiva ku enghena e timhakeni loko swi humelela hi ndlela le'yo tano.

134. Lava a fanelaka ku tsutsumela eka voma, swi fanaka ni ku ~~kha~~ khongela hi voma, ku tisola hi voma, i nsati wa makwavo wa nuna, a nga muharivo wa yena; kumbe mwingi wa yena (mama wa nuna). Mama wa nuna yena ni matimba swinene ku ta laya ni ku komba ^eswi fanelaka ku endliwa loko ku ta hanyisamiwa hi ku tsaka ni kurhula. A nga swi kot'i ku tsutsumela eka rikwavo, hikuva va rikwavo va dyile xuma, kutani loko va nwi tlherisela evukatini ku ta laveka

xanehumu (mbuti) ku nwi ttherisa ha xona.

135. Vanuna loko a ri ni rigombo, a ba msati ku tlurisa, loko a le tsutsumela ~~aka~~ rikwavo a va nga nwi ttherisi, va ta lava va le vukatini va kombisana na vona timhaka leti. Na vona vatswari va swi kota ku vula leswaku a hi ri msati a va bi, kambe ku dlayeriwa munhu a hi pfumeri. Loko ni nga nwi lavi a ni te nwi ttherisa ni nga dlayi. Vatswari va swi kota ku vulavula hi matimba hi ~~nd~~^lela leyi loko nwana wa vona a biwile ku tlurisa. Kwalaho vateki va ta hatla va swi vonela ~~ematini~~ leswaku mhaka le'yo tamo yi kotiwa hi ku hatlisa va yisa xanehumu va ya khongela ha xona. Va rhuma ntsumi ni xiloxo khongela ha xona. Ntsumi yi ta ku; ^uNdzi rhumiwile hi va ka mani, va ri hi dyohile, hi dyohisiwa hi nwana. Leswi va nga nwana ^u luma ni loko a ri handle va vula sweswi. Yena a nga ha tsunduki leswaku wa dlaya. Swona munhu nkulukumba va ba wo nge xihlangi; a hi ri lo'nkulu wo byeriwa hi nomu a swi twa na yena a nga munhu. Hi ~~rivala~~ rivaleleni.?"

136. Ya kona vavasati la'va tshikaka vanuna hikokwalaho ka rigombo. Hi leswaku loko a bisiwile kudlaya, kutani va ka nuna va kombela ku rivaleriwa, va humesa xanehumu, loko a engeta kambe loko o ~~tsutsu-~~ tsutsumela kambe ~~akaya~~ a ku va nyikeni swa vona mina a ngza ha vuyeli va ta va ni matimba yo va nyika swa vona; kambe vana va nge va kumi hikuva va lo hlongola mama wa kona a nga ri na mandzu. Na xona xuma a xi nga vi hikwaxo lexi va nga ta xi kuma, xa vana xi ta sala. Homu ya vuvundli e ka nwana ^u nwana ni ^u nwana.

137. Yi kona mindyangu ya ponge; vavasati va biwa ~~mi~~^ukarhi hikwayo hambu ku ri hava mandzu. Vatswari va ringeta hi matimba ku sivele rigombo ra nwana wa vona, kambe va nga swi ^u koti. Va nga pfuniwa hi va ka vona e mhakeni leyi, kambe na vana va nga humeleli. Kwalaho hikwavo la'va nga te va ringeta ku pfuna va karhaka va timiyelela. Huwa ya loko va rila yi tshukisa swimitama le'swi nge kusuhi; kutani nuna lo'wo tano ^u tiviva hikwako leswaku ^u ni rigombo (nuna wa

nhonga), hi leswaku loyi a baka ni loke ku nga ri na mhaka loyi
e ka vanwana yj' nga kolaka yi yisa e nhongeni.

I38. Numa lo'wo tano a nga tsandzeka ku twanana ni vaxisati, Loko a
lo tshikiwa hi nsati wa yena a nga ha tali ku kuma wansati hikuva
hikwako lomu kusuhi va nwi tiva leswaku a ni wanuna wa nehumu, ^u ni
rigombo. Wansati yena loke a timukele kaya la'va nga ni xuma va nga
ha nwi teka, a va a ya tshamiseka.

I39. Nwana wa Hunisi wa ka Maluleke a a tekile nsati wa yena wa ka
Xⁱagange, kutani a holova ni nsati wa yena a nwi ba ngopfu. Tata wa
yena Hunisi a nwi holovela ngopfu a ku: A hi swona ku ba munhu hi
ndlela loyi. Ya ka vona va ta vula leswaku loke ni nga nwi twisisi
fanelo a ku ri ku nwi vuyisa kaya ku nga ti ku diaya. Na swona munhu
akulukumba a va bi wo byeriwa kumene hi momu, ^u ta swi twa hikuva na
yena i munhu. Nwana loyi wa Hunisi a nga ha pfukan^ga a bile nsati wa
yena, va tshamile hi ku rhula, ku nga ha ri na pongo.

I40. Musengi wa Mixiyi a a ri ni vasati vambirhi. Leswi a a ri ni
rigombo a va biva hikwavo ^ungsiku la'yo tala. A a nga bi wunwe ntsema
a a ba hikwavo ^unikarhi hikwaye. Siku rinwana va tsutsumela e ka
muharivo wa vona; a ku nga ri kale ni laha nuna wa vona a a akile
koma. Muharivo wa vona a va neha a hlundzukile swinene; a ta rilela
makwavo, ni ku nwi komba hi mihloti ku karhata ka yena ni ku biva ka
yena. Swi nyika loyi wanuna ku titsundzuka e mhakeni loyi. Ku sukela
siku lero a nga ha engetanga ku ba vasati va yena, va hanyile hi ku
rhula ni ku tsaka ^lkhaha mutini wa vona. Ya rhandzana swinene, ku nga
ha vi na madzolonga.

I41. Nwajaheni wa ka Ngodini a a ni nsati wa yena wa ka Khosa.
A wu ri muti wa huwa hi masiku. A va ri vanhu vo bamana hikuva nuna
wa koma a a ri ni rigombo. Ya ringetile ku nwi laya va ka yena,
kambe va nga pfuni nehumu. Loyi wansati a kola a balekela ka rikwavo.
ya rikwavo swi va vava ngopfu hikuva a yi nga ri mhaka ya siku rinwe

a yi ri mbaka leyi a yi tala ku humelela ni karhi lo'ye tala.
 Nwajaheni a landza nsati wa yena. Loko a fika evukweni na yena o swi
 vona xikanwe leswaku timhaka a ti nga yimanga hi ndlela siku lero.
 A nga ha vulavulanga mbaka leyi a nga ta ha yena, na swona a nga ha
 rhurheriwanga kuketisa masiku. Masiya hosi ya leyi wansati a ku:
 U ya ekaya u ya teka va ka mwina mi ta ta teka xuma xa mwina. U
 tsundzuka leswaku makwerhu i xile ntsena, a hi munhu. Hatlisa u yima
 u famba hi nga ta tenga to tala, a wa ha laveki e mutini lowu.
 Kumene Nwajaheni a suka a tifambela ku ya vika mbaka e ka rikwavo.

I42. A fika a tivisa va ka vona mbaka leyi a nga yi kuma evukweni.
 Vona va mwi hlamula va ku: "Khale hi yi karhi hi ku byela leswaku a
 ku twisisi. Namuntlha u ta ya teka xuma xa wena, hi ta vona lom u
 nga ta kuma koma wansati hikuva tiko leri hikwaro va tva wena leswaku
 a wu swi koti ku khoma wansati. A hi roma khombo leri, a u to tihelala
 e lawini leswi. Ma-ala-ku-byelwa a u tshama u swi vona kwihhi kumbe ku
 swi twa leswaku wansati khomisiwa leswi u swi endlaka."

I43. Mukhalabye a vitama makwavo, anami wa Nwajaheni ni hosi ya
 yena ni mukhegula lo'wa ntsuni ya timhaka a ta va komba timhaka hilaha
 ti nga yima ha koma, kutani a va rhuma kwale ka khosa. Loko va fikile,
 va rhurheriwile. Va ka khosa va vitamile va ka vona ku ta va komba
 timhaka leti ni leswaku va ta vona xuma loko xi kutsuriwa.
 Loko va hlangeletene, ntsuni yi vulavula yi ku: "Va ka khosa va sweswo
 va ri: Nwana wa vona a hi xitlakati ku tlanga ha yena. Masiku
 va ri karhi va mi komba timhaka ta nwana wa mwina. Va ri namuntlha hi
 koma loko swi herile, a mi lo lovola hi timyeleti, mi lo hanesa xuma
 tamini vanwana vanhu. Ntsengo wa mwina hi lowu, mi teka mi timukela,
 a ha ha lavi ku vulavula swo tala; loko mwina mi ri na swona swo tala
 mi to ya swi komba lom swi kombiwaka koma, laha mutini wa mina mi
 karhatile, mi xuma lexi ho mi nyika, mi hi dlayele nwana, amiri wa
 yena i mafidzula ntsena, loko hi tama ha ha vulavula tona ta hi
 karhata, mo olela swa mwina mi timukela.

I44. Hi loko ntsuni ya ka Mgodini yi olela xumhikuva a va humesile hikwaxo, a ku nga salanga nehumu, kutani va tifambela. Yukati byi file a ka ha ri na lexi xi nga edliwaka, va nge he swi kotu ku ya mangala hikuva xuma xa voma va xi kumile hikwaxo. Yakonwana va vulavurile hi matimba hikuva mwana wa voma a a hanya e hansi ka nhonga ku tlula leswi rigombe ri tivisiwaka xiswona. A swi nga arisi ku fambelana.

I45. Muchipi a a tekile nsati wa makwavo loyi a nga lova. Va tshamisile swinwe nkarhi lo'wo leha va ri karhi va holova ni ku ~~banan~~ banana, kambe a swi nga yi kule. Siku riwana swi humelela leswaku loko Muchipi a ba nsati leswi a va ri kusuhi ni ndzilo a nwi hisa hi xisa. Nsati hi loko a suka a ya mangala aka mkhulu (Ntsindza), huvo yi ya rihisa Muchipi tipondo tirharhu, hi leswaku yena a baka a a nga famelanga ku hisa hi ndzilo a a lo famela ku ba ntsema yena a rhandzaka ku ba.

I46. Matsakale a a tekile nsati wa yena Milaleni. Va tshamile swi swinwe nkarhi lo'wo leha, va kuma swiblangi le'swi hlayeke; ~~kama~~ Kambe swi ri karhi swi lova, ku sala xinwe xa mufana. Matsakale a a ri ni nhonga ngopfu a nga lava ku twa le'swi vurwaka hi vanwana. Nsati wa yena swi ko swi nwi karhata, a suka a ya aka rikwavo. Loko a ri le ka rikwavo hi loko a tsundzuka ku ya kutsula xuma xa yena hikuva a swi vomaka swinene leswaku va nga ka va nga ha swi kotu ku hanya swinwe. Yakonwana va nga pfumeri, kutani a yisa embaka e hu-
hubyeni.

I47. E hubyeni ti fika ti tengwa. Matsakale a ku ndzi yile e ka vakonwana ku ya lava xuma xa mina hikuva loyi wansati ni tsandzanile hi nge kotu ku tlhela hi aka swinwe muti. Huvo yi vutisa le'swi nga swona swi karhataka laha mutini. Wansati a komba ntsema leswaku yena wo voma nhonga ntsema, masiku hikwawo i nhonga, ku wisa hi loko muna a yile xilungwini. Kunene vumbhoni byi twakala hikuva vanhu hikwavo a va tiva vutomi bya ndyangu lowo, ni leswaku loyi wanuna wa karhata. H
Huvo yi tsema nandzu hi leswaku; Yukati byi file; Matsakale xuma a

a nga xi kumi. A swi endleki ku fayetela munhu masiku hikwawo
 leswaku a ^ota na tva mmiri ku vava a suka a tsutsuma leswaku vatswari
 va ta hlanta xuma lexi wansati a ^unga lovorwa ha xona. Swi nga letela
 ni mundzuku. ^uwanna ^uto na karhala ku hanya ni wansati o bukutela
 a ku ^uta tsutsumela ka rikwavo yema a ya kutsufa xuma xa yema.
 Kwalaho matsakale a lova xuma xa yena, a lova ni hi kutshikana ni lo'
 wansati wa yena.

Xindzimananyana xa 3.

yusopfa bya wansati; ku ka a ⁿnga hlayisi swa muti (milawu ya
 ku hanya).

I48. Loko wansati a hloma ^usuka ekaya a layiwile swimene tifanelo
 ta wansati ^uvukatimi. Ku hlayisa swilo swa nuna hi ^uyinwana ya tona.
 Wansati ^ufamele ku tiva nuna, ku nwi phamela ni ku nwi chava (ku va
 ni xichavo e ka yena). Ku tiva va le vukatimi; ku va tiva va ri ~~vat~~
 vatswari va nuna la'va famelaka ku kuma swakudya, la'va famelaka ku
 tirheriwa. Ku hlayisa mavele a nga ma hangalasi. Loko swilo sweswo
 a nga swi endli hakanyingi ku ta va ni ku karhatana ni nuna. Swi nga
 ko swi fika laha va bananaka. Loko swi nga yimi, a nga swi tshiki
 loyi wansati, swi nga kokela koma ^uku tshikaneni.

I49. ^xNxalati Nwa-~~amela~~ a a ^kkandzile ka mahikana wa ka Ndlhovu.
 Nxalati a a loloha ngopfu. Nuna wa yena a a holova na yena hi
 masiku hikokwalaho ka ku loloha ka yena. A a nga swi koti ^uka endla
 tifanelo ta yena ta ^uyindla, swi ko swi fika laha nuna a nwi baka.
 Na swona a swi ^upfunanga nehumu. Ndzhaku a nwi rhumela e ^ukarikwavo
 leswaku a ya ⁱlayiwa.

I50. E ka rikwavo va ringetile hi matimba ku kombisa Nxalati
 leswaku a endla tifanelo ta yena, kambe Nxalati a nga swi kotanga
 ku khoma ^umitirho tanihi wansati. Ku kukula yindla kumbe ku sindza,
 kumbe ku ^ufidela; ku ^uswaka swakudya, ni ku hlantswa swibya hikwaswo
 leswi a swi nwi tsandza, kutani nuna a komba va ka voma leswaku a
 swi pfuni ku tshamisa ni ku hanya ni munhu lo'wo tano. Va ka voma

va ku ka yena: A swi pfuni nehumu ku nwi tshika, i khombo re-wona ha swi vona. Leswi a nga n^x swihlangi swi ta vanga swivulavula hikuva a hi nga swi koti ku eukumeta vana. Wo teka ^umwana wansati, loyi a nga ta ku phamela, loyi ^u ta vona swihlangi swa yena; i vana va hina.

I51. Kunene Mahikana a titekela ^umwana wansati. Yena va hanyisana swinene hikuva a a swi kota ku hlayisa swa ndyan^u; a a nga ri na futa. Loko a ri Nxalati a titshamela e ndlwini ya^y yena ni vana va yena. Hambi ^elswi a a nga swi koti swinene ku va hlayisa hi ^wawu wa koma, a va kuma ku hlayiseka le mutini wa nsati lo^yntswa, hikuva yena a a ri munhu loyi a nga ni ku twisisa.

I52. Ndalaleni Nwa-Mabedlho a a tekiwile ^hHoxana Nkosi, wa ka Momu. Ndalaleni a a nga tikoteri nehumu. Yulolo bya yena a byi nyanya, a byi pfuneta hi ku kariha; hiloko Hoxana a ta vona leswaku swa antswa ku nwi tshika. Leswi vanhu a va swi tiva hikwavo, kunene a nwi tshika. Mabedlho a nga nononwhanga hikuva na yena a swi vona leswaku mwana wa yena a madyisa-^umbitsi, a va nyika xuma xa vona lexi va nga lo^ufolo ha xona.

Xindzinyana xa 4. Nuna a nga hlayisi nsati.

I53. Jaha loko ri kurile vatswari va sungula hi ku ri ringeta ^umi^utirho loyi fanelaka munhu loyi a nga ni yindlu, va ta vona leswaku xana a nga tekisiwa ensati. Loko a tikombile leswaku a nga yi endla ^umi^utirho le'yo fama ni ku aka yindlu kumbe ^ykurima, hi koma va tsakaka va ku mwana ^u ta swi kota ku hanyisa ndyan^u loko a ta va a ri na wona. Na koma wa dyondzisiwa leswaku a swi tiva swinene leswaku i fanelo ya yena ku ambexa nsati ni ku nwi bombisa. Kwalaho vusopfa a byi nga va byi languteriwile.

I54. Gihaka ti tele le'ti nga humesaka ku hambana ^uexikarhi ka nuna ni nsati. Loko wansati a vabya nuna ^ufanele ku tikarhata ku ongola. Loko ku ri ni tindlala a nwi singilela, yindlu yona yi ri koma laha a hanyaha koma. Swile leswi loko swi nga endliwi, hi leswi vanhu va

swi vonaka, kutani swi langutiwa ngopfu hi vatswari va jaha, va ri karhi va nwi lulaka nwana wa vona. Loko va vona a nga swi hlaysisi loko nsati a vabya, wa holoveriwa, wa ^ulwiwa; hikwalaho swile le'swo tani a swi tali ku humelela.

155. wanuna hambu a nga veleki a swi tali ku tiviwa. Loko a tekile masuku nsati wa yena a nga kumi swihlangi, ha kanyingi swi tala ku khumba lo'wansati; kambe ^ychazhaku ka masiku swa kumeka leswaku loy^o wanuna i ngonwa. ^zLoko swi va tano mboo (nuna wo nwi veleki^a) va lava.

156. wansati loko a fikile laha kaya, ku ri leswaku swa tiviwa ~~laha~~ leswaku loyi wanuna a nga veleki, ^uta byeriwa loyi a nga yena a ~~fanelaka~~ fanelaka ku enghena ^yendlwini ku nwi kumisa swihlangi hikokwalaho ka khombo ra vungonwa ^gbya nuna wa yena. wansati a a nga vuli nehumu hikuva mhaka loyi a yi lavi ku tiviwa, yi fanela ku va xihundla; na yena wansati ^uta chava ku hlekiwa va ku nuna wa ^yyena a hi wanuna, wansati.

157. ^usiki rinwana vungonwa bya wanuna bya vanga ku tifambela ka wansati a tshika nuna. (a) wansati loko a famba a tilavela vana, a swi vuriwi vutondolo; kambe a swi laveki, ^ufanelu ku nyikiwa wo nwi veleki^a hi va ka nuna wa yena. kwalaho loko a tilavela ha ^uswakwe, lo' wanuna ^uta rihisiwa, ku ringeta ku sivele vutondolo.

(b) vanwana vavasati va swi kota ku famba va tilavela, swi nga endli timhaka to ka ti ya hubyeni.

158. Ndzhungulu Makaringe loko a ri vukatini e ka Talani Mulangheni a nga kumanga khuri ^uhikuja nuna wa yena a a ri ngonwa. Ndzhungulu a tilavela nwana kwalomu nhoveni. Talani a tsaka ngopfu, a nga swi endlanga mhaka. Kasi loko a a swi endlile mhaka, nuna loyi a nga kumisa Ndzhungulu nwana a a ta rihisiwa; ku nga ri leswaku swi vuriwa vutondolo ^{lo} kambe ku ri hi leswaku a a nga nyiketiwanga hi vini va wansati.

159. Dumela khosa a hanya ni nuna wa yena Xigodori Nkwinika. Va nga kumi xihlangi. Xigodori a a ri ngonwa. Va ka yena va ntshunxa loyi

Dumela leswaku a famba a tilavola swihlangi. Dumela a a ala ku famba ni vavamuna la'vo ka va nga ri vanuna va yena. Va le vukatini a va lava swihlangi leswaku tihomu ta voma ti bindzula, kambe Dumela a ku nuna wa yena hi yena ntsena loyi a nga ni fanele ya ku mwi velekisa swihlangi; kwalaho a nga ~~ya~~ pfumeri nuna ^uswana ku enghema ~~oka~~ yena. Dumela a timukela e kaya ka rikwavo, va le vukatini va kutsula xuma xa voma, timhaka ti helela kwalaho.

Xindzimanyana xa 5. Wansati a baleka ~~evukatini~~, a tifambela.

I6. Ku baleka ~~evukatini~~ a hi mhaka le'yi andzeke ka va-Tsonga. Wansati loko a rhandzile wanuna, wo na ^ffika ~~evukatini~~ o tshamisa, a rhula. Wansati loko a rhandzile wanuna a ku loko a hlomile a suka a tsutsumela ka ^uswana wanuna a hi mhaka le'yi andzeke. Masiku ya sweswi i timhaka le'ti humelelaka.

I61. Nwa-Nkwini a a tekiwile hi jaha leri va ngo lo mwi sindzisa va rikwavo. A ri ri jaha ra ka Maxele. Nsati loyi ^utshamisile ni nuna loyi va kondza va kuma swinwe xihlangi. Nwa-Nkwini loyi ^uswi kotile ku baleka a ya ~~oka~~ ^uswana wanuna wa ka Xikwambana. Nuna wa ka Xikwambana a humesa xuma a lovola, kutani Nkwini a tlheriseriwa xuma xa yena.

I62. Madumelana Mugevisa ^utsandzekile ku ya tshamisa ~~evukatini~~ swi ko swi fika laha a tlhelelaka ka rikwavo. Kambe va rikwavo va sindzisa ~~A~~ va ku xikolokolo a byi kondza vukati lebyi; na yena a ala. Kambe a va swi kotanga ^yrikwavo ku kutsulela vakonwana xuma xa vona. Madumelana a tirha, a kondza a kuma xuma le'xi ringanaka ku tikutsula. Leyi i mhaka le'yi nga humelela a na xilungu xi ngenile.

I63. Hi xitsonga hambani va lo nwi sindzisa wansati ku tekiwa hi wanuna loko va kondza va hlangana ^vva kuma swinwe vana a swa ha endleki leswaku wansati a suka a balekela ka ^uswana wanuna, kumbe ku tlhelela ka ~~rikwavo~~ a ku loyi wanuna a nga ha mwi rhandzi. A swi nga ^uri kona, kambe masiku lawa swi kona, swi humelela ngopfu; Xuma a xa ha lomaziwi, ku lova xo tala.

164. Nwa-Nyakoni (Makhamana) a a kandzile vukati bya yena e ka
 Mankhelu, wa ka ~~huna~~. ^u tshamisile ^u mihakhi yo lehanyana koma a ko a
 kuma swihlangi swirharhu, masuku a tisukela a ya lava ^u awana wanuna.
 Hikorwalako ka swihlangi leswi, va lo nwi tshika a tifambela, va nga
 nwi lamzeleli; hikuva xuma lexi a nga lovorwa ka xoma ^u xi tirherile
 hi ku veleka swihlangi leswi. Timhaka toma ti kamewile leswaku swi
 tshama swi ri karni swi tiviwa leswaku a nga ha ri koma ^u evukatini bya
 yena le'bya khale, ^u le ka le'byintswa le'byi tiviwaka hi yena ntsena
 handle ka vatswari va yena, ^u ka koma ^u evukatini le'byintswa lebyi a
 nga tekanga ^u mihakhi, ^u hatlisile ku hundzela ^u emahlweni a ya lava
 vukati byinwana le'byintswa ~~kanbe~~.

165. Ku ni ku suka ka wansati ^u evukatini a ya ^u aka ^u awana wanuna ti ri
 timhaka le'ti sukelaka ^u aka vatswari. ^u mhaka loyi yi endleka loko muteki
 a nga ri na xuma xo ringana ku lovola a heta. Loko a humesile tihomu
 timbirhi kumbe tirharhu, masuku ^o va na nwi ^u kombela ku tisa le'ti saleke
 ti nga humeleli. ^u vatswari va yena ni ^u vakwavo va nga nwi yisa laha va
 swi ^u vohaka leswaku va nga kuma xuma. Loko va endlisile sweswo, a
 lovorwa a hetwa hi nuna loyi wuntswa, loko va swi rhandza a ~~ngaka~~
 nga ka a nga humi na nehumu xa swihonwana leswi a nga swi heleketa; va
 nga vula leswaku a ti ri to riha hikuva a a lo nwi omha. Loko va ala
 hi ndlela loyi loyi wanuna a ngo lovisa xisweswo. ~~ku na huro~~ ^u Hi
 tintswalo ta vona va nga nwi tlherisele homu yinwe na swona loko va nga
 nwi tlheriseri nehumu ku ta va ku rhandza ka vona.

166. ^u mhaka le'yo tamo loko yi ya ^u chubveni a yi nga swi koti ku nwi
 yimela. Loko huvo yi kamba ^u mhaka ni ku kumisisa swinene leswaku
 hakunene nuna loyi kanyingi va nwi komberile leswaku a humesa xuma
 kambe a nga endli, ^u ta byeriwa leswaku kumene va vurisa vakonwana va
 wena; wa swi tiva leswaku vana i xuma. ^u Yana u ehketa leswaku wena u
 ngo swekeriwa, u velekeriwa vana hi munhu, u nga nwi lovolanga. Va ku
 komberile xuma ^u kakanyingi, kambe a ku humesanga; kumene a ^u lo omha
 awana wa vona, sweswi va nga kuma xuma e ka loyi wanuna, nsati loyi ^u
 lovorwile, ^u kandzile ^u vukati, wena u lovile. ^u ~~F N T~~